

TÜRK BİRLİKLERİNİN AZERBAIJAN'I TAHLİYE ETMESİ (1918)

Arş. Gör. Çağatay BENHÜR

Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

E-mail: cbenhur@selcuk.edu.tr

Özet

Birinci Dünya Savaşının başlamasından sonra Türk Birlikleri; Nuri Paşa, Enver Paşa ve Halil Paşa komutalarında Azerbaycan'a yönelik bir hareket düzenlemişlerdir. Birinci Dünya Savaşından yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesini imzalamaya mecbur kalmış ve Mondros Mütarekesinin 11 ile 15. maddelerinde belirtilen hususlara göre, Türk Birlikleri Azerbaycan'ı ve bütün Kafkasya'yı tahliye etmek zorunda kalmıştır.

Türk Birlikleri mütareke gereğince Azerbaycan'ı tahliye etmeye başlamışlar fakat Nuri Paşanın emri ve izniyle bölgede bir miktar Türk subayı kalmıştır. Bunun dışında Azerbaycan'a eğitim vermek üzere Osmanlı Devletinden öğretmenler ve çeşitli uzmanlar da gönderilmiştir. Bu çalışmada yukarıda bahsedilen Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı tahliye etmesi süreci anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, 1918, Enver Paşa, Halil Paşa, Nuri Paşa, Türk Birlikleri.

LEAVING PROCESS OF THE TURKISH MILITARY UNITIES OF THE AZERBAIJAN (1918)

Abstract

After Beginning of the First World War, Turkish military unities has been entered to the Azerbaijan by Enver Pasha's, Halil Pasha's and Halil Pasha's control. After sustaining of defeat after First World War Turkey has been signed a Mondros truce. In this truce's 11th and 15th paragraphs says that's Turkish Military Unities should leave Azerbaijan and all Caucasia.

Turkish Military Unities has been emptied Azerbaijan as required of this agreement but by the order of the Nuri Pasha some Turkish military officers has been stayed in the region. Except this some teachers and specialists has been sent from an Ottoman Empire to the Azerbaijan. This study has been investigated Turkish Military Unions' emptying process of Azerbaijan.

Key Words: Azerbaijan, 1918, Enver Pasha, Halil Pasha, Nuri Pasha, Turkish Military Unities.

Giriş

Çarlık Rusya'sı daha 1556'de Astrahan'ı alarak Azerbaycan'a komşu olmuştur. Bu tarihten sonra Rusların Azerbaycan üzerine yaptığı çeşitli seferler, bölge hanları ve Osmanlı Devletinin girişimleri ile engellenmiştir. 1801'de Rusya'nın Doğu Gürcistan'ı ele geçirmesi neticesinde Azerbaycan'ın işgalinin önü açılmış ve 1828 Rusya ile İran arasında Türkmençay Antlaşması ile de Azerbaycan iki devlet arasında pay edilmiştir (Gömeç, 1996: 28-29).

1917 Şubat ihtilalinden sonra Maveray-yı Kafkas'ta (Transkafkasya) Gürcü Menşeviklerce önderliği yapılan bir Maveray-yı Kafkas Komitesi kurulmuştur. Kerenski'ye¹ bağlı olarak çalışacak olan bu komitenin amacı, Kafkas milletlerinde Sovyet tarzı uyanışı gerçekleştirmektir (Kılıç, 1998: 84-85). Ancak Ekim 1917'de, iktidarın, Bolşeviklerin eline geçmesini onaylamayan Maveray-yı Kafkas Komitesi, takındığı bu tavrı neticesinde, lağvedilerek yerine 28 Kasım 1917 tarihinde Bolşevik hükümetince yeni Maveray-yı Kafkas Komiserliği kurulmuştur (Kılıç, 1998: 85-86). Şubat 1917'de Menşeviklerin iktidara gelmesinden, 1917 Ekiminde Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesine kadar olan dönemde Rus ordularının Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kars, Bitlis, Muş ve Van Gölü çevresini işgal altında bulundurduğunun, konu bütünlüğü açısından belirtilmesinde fayda vardır. Yine aynı dönemde, Kafkaslarda oluşturulan Gürcü ve Ermeni Millî Kuvvetleri de Rus subayları tarafından eğitilmiş ve donatılmıştır. Ancak, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesini müteakiben, Rus askerleri Kafkas cephesini hızla boşaltmaya başlamışlardır (Sürmeli, 2001: 25-26).

1917 yılının sonlarında Türk-Rus savaşını sona erdirecek iki girişim olmuştur. Bunlardan ilki 15 Aralık 1917 tarihli Brest Litovsk Mütarekesi (ATASE, A, K.324, D.371, F.1-26), diğeri de 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesidir (ATASE, A, L.2921, D.511, F.1-13)². Bu tarihten sonra Türkler ile Ruslar arasında cephe savaşı sona erdiyse de, Rus işgali altındaki Osmanlı (Türk) topraklarının Ermeni ve Gürcü Kuvvetlerine bırakılması, beraberinde yeni sorunlar getirmiştir. Çekilen Rus askerlerinin yerini alan bu kuvvetlerden, özellikle, Ermenilerin yaptıkları zulümler dünyaca malum olup, Türkiye, bu sorunun ivedilikle çözümlenmesini ve Rusların Türk topraklarını geri vermesini talep etmiştir.

Bu arada, bir yandan Brest Litovsk müzakereleri devam etmekte³ diğer yandan da Türk topraklarının iadesi konusu çözülmeye çalışılmaktadır. Ruslar, 11 Ocak 1918'te yayınladıkları "Türk Ermenistan" ı adlı bir bildiri ile, Türkiye'nin kabul etmesi mümkün olmayan isteklerde bulunmuşlardır (Sürmeli, 2001: 45). Rusların bu olumsuz tavrı ve Ermenilerin devam eden zulümleri, Türkiye'nin adı geçen topraklar için askerî bir çözüm arayışına gitmesine neden olmuştur.

Türk Ordusunun Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz İleri Harekatı

Askerî çözüm arayışını gündeme alan Türk ordusunun ileri harekatı 12 Şubat 1918 tarihinde Van, Bayezid, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Trabzon istikametinde başlamış ve 13 Şubat 1918 akşamında Erzincan ele geçirilmiştir. Türk ordusunun ileri harekatı, Türklerden böyle bir girişimi beklemeyen Ermeni ve Gürcü yetkililerde panik havasının

¹ Şubat 1917'de gerçekleşen ihtilal sonrası oluşturulan geçici hükümetin başkanı, tam adı Aleksandr Fyodoroviç Kerenski.

² Erzincan mütarekesi ile 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk-Rus savaşı sona ermiştir.

³ 15 Aralık 1917'de imzalanan Brest-Litovsk Mütakeresinin devamında başlayan müzakere görüşmeleri, 3 Mart 1918 tarihli Brest Litovsk Barışına kadar devam etmiştir.

oluşmasına neden olmuş ve 23 Şubat 1918'de Tiflis'te Transkafkasya Seym'i toplanmıştır. Seym⁴, Türkiye ile derhal müzakerelere başlanması gerektiği kararını almıştır. Bu arada, 3 Mart 1918 tarihinde, Brest Litovsk müzakereleri olumlu netice vermiş ve imzalanan antlaşma ile Rusya resmen Birinci Dünya Savaşından çekilmiştir. Bu antlaşma neticesinde Türkiye 1878'de kaybettiği topraklarını yeniden kazanmıştır (Bayur, 1995: 13)⁵. Bir tarafta Brest Litovsk görüşmeleri devam ederken, diğer tarafta da Türk askerî hareketi devam etmekte ve Türk ordusu eski topraklarını yavaş yavaş geri almaktaydı. 13 Şubat 1918'de Erzincan'ın alınmasından sonra, 24 Şubat 1918 tarihinde Türk kuvvetleri Trabzon'a girmişlerdir. 22 Şubat 1917'de Mamahatun, 25 Şubatta Aşkale, 26 Şubatta Yeniköy ve 2 Martta da Karabıyık Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir (Sürmeli, 2001: 66). 12 Mart 1918 tarihi, Erzurum için 3 yılı aşan işgalin sona erdiği ve Türk birliklerinin şehre girdiği gündür. Erzurum'u müteakip çevre ilçelere doğru harekete geçen Türk ordusu 4 gün içerisinde Hasankale, Horasan ve Narman'ı ele geçirmiştir (Karabekir, 1990: 151-152).

Türk ordusunun ileri hareketi ile telaşa düşen Transkafkasya Seym'i, Türk tarafı ile barış müzakerelerinin bir an evvel başlamasını istemiş ve karşılıklı heyetler 14 Mart – 14 Nisan 1918 tarihleri arasında Trabzon'da çeşitli görüşmeler yapmışlardır. Seym temsilcilerinin, Türk tarafının kabul etmeyeceği tekliflerle Trabzon'a gelmiş olması neticesinde, yapılan müzakerelerden olumlu bir sonuç alınamamıştır.

Trabzon görüşmelerinin olumlu bir sonuç getirmeyeceğinin anlaşılması üzerine hazırlıklarını tamamlayan I.Kafkas Kolordusuna bağlı Türk birlikleri, 3 Nisan 1918'de Kars ve 4 Nisan 1918'de de Batum istikametine harekete geçmişlerdir. İlerleyen Türk ordusu, 5 Nisan 1918'de Sarıkamış, 7 Nisanda Van ve 8 Nisanda Kağızman'ı geri almıştır (Sürmeli, 2001: 83-84). 14 Nisan 1918 Türk kuvvetlerinin Batum'u, 25 Nisan 1918 ise Kars'ı ele geçirdiği tarihtir. Böylelikle Türk toprakları 1878'de elden çıktığındaki sınırlarına tekrar ulaşmıştır⁶. Türk ordusunun ilerleyişi ve artan Bolşevik Rus baskısı neticesinde kendileri için en faydalı yol olarak bağımsızlık ilanında karar kılan Transkafkasya Seym'i, 22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş ve Transkafkasya Federatif Cumhuriyetini resmen kurmuştur (Baykara, 1975: 249).

Transkafkasya Federatif Cumhuriyetinin Dağılması ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin Kurulması

Çalışmanın konusunu dağıtmadan, Transkafkasya Federatif Cumhuriyetinin kurulmasından dağılmasına ve sonrasında Türk ordusunun Azerbaycan üzerine başlatacağı harekate kadar ki gelişmelere kısaca değinmekte fayda vardır. Bahsedilen dönemde meydana gelen önemli bir gelişme, 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihlerinde gerçekleştirilen Batum Konferansı olmuştur. Konferansta Türk tezinin temelini, daha önce ilan ettiği barış şartları ve kurulması muhtemel Ermenistan ve Gürcistan'ın olabildiğince küçük ve Türkiye'ye zarar vermeyecek şekilde düzenlenmesini sağlamak oluşturmuştur (Kurat, 1990: 474).

⁴ Transkafkasya Seym'i, Transkafkasya'de bulunan çeşitli parti üyelerinin, Türkiye'nin hareketi konusunu da görüşmek ve karara bağlamak amacıyla kurmuş oldukları meclisin adıdır.

⁵ Türkiye 1877-78 Türk-Rus savaşı ile kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum'u, Brest Litovsk Antlaşması neticesinde geri alma şansını elde etmiştir.

⁶ Kars ve Batum'un alınmasından sonra 29 Nisan 1918'e kadar Arpaçay mevkiine kadar ilerleyen Türk kuvvetleri, İngilizlerin Tebriz'i işgali ile gerektiğinde Tebriz yönünde hareket edecek şekilde kuvvetlerini düzenledikten sonra karargahını Kızılçakçak'da kurmuş ve gelişmeleri beklemeye başlamıştır.

Bu arada Türk kuvvetleri 15 Mayıs 1918 tarihinde stratejik öneme sahip Gümrü'ye girmiş, bunun üzerine Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti ile Türk heyeti arasında karşılıklı nota savaşları başlamıştır (Sürmeli, 2001: 109). Gerek Türk kuvvetlerinin ilerleyişi ve gerekse Transkafkasya Federasyonunu oluşturan devletlerin birbirlerinden farklı iç ve dış siyasetlerinin olması, bu oluşumun uzun ömürlü olmasına engel olmuş, Transkafkasya Seym'i aldığı kararla 26 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya Federasyonunu fesh etmiştir.

Transkafkasya Federasyonunun dağılmasından sonra 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlık bildirgesi okunarak, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edilmiştir (Rezulzade, 1993: 54). Cumhuriyetin ilk merkezi, Bolşevik işgali altında olan Bakü yerine Gence olmuştur.

Bolşeviklerin Bakü'deki durumu, oluşmakta olan Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan petroleri üzerindeki istekleri ve komşu devletlerle olan ilişkileri yeni Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kendisini korumak amacıyla çeşitli anlaşmalar yapmasını ve ittifaklar kurmasını gerektirmekteydi. Bunun için başvurulacak en önemli dost ise etnik, dinî ve coğrafi sebeplerden ötürü hiç şüphesiz Türkiye idi. 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması ile Türkiye ile Azerbaycan arasında çeşitli konularda işbirliği kararı alınmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan'ın istemesi halinde askerî yardım yapması da bu antlaşmanın maddeleri arasındadır (Sürmeli, 2001: 154-155).

Türk Ordusunun Azerbaycan Harekatı

Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanına ve Türkiye ile yaptığı 4 Haziran 1918 tarihli antlaşmaya rağmen, Bakü merkezli Bolşevik saldırıları durmamış hatta belirli bir ivme de kazanmıştır. Zaman zaman Ermeni kuvvetlerinin de katıldığı bu saldırılar çoğunlukla Türk kuvvetleri tarafından püskürtülmüş ama zaman zaman Türk kayıpları da yaşanmıştır.

Bahsettiğimiz zaman diliminde Bakü başta olmak üzere, Hazar Denizinden Astara ve Derbent'e kadar olan bölgeyi ellerinde bulunduran Bolşeviklerin yanı sıra İngilizler de, Enzeli de bulunan kuvvetleri vasıtasıyla, Bakü'ye saldırıyı planlamaktaydılar (Gasımov, 2001: 19).

Azerbaycan'a komşu ve uzak pek çok devletin çıkarlarının Bakü şehri ve Azeri petroleri üzerinde odaklandığı 1918 yazında, Türk kuvvetleri de durumun farkındaydı. Diğer yandan çeşitli bölgelerde Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliyi katletmeye devam etmesi de, Türkiye'nin bir an evvel harekatı sonlandırma ve bölgeyi huzura kavuşturma adına bir şeyler yapmasında etkili olmuştur. Haziran 1918'i daha çok hazırlık ile geçiren Türk ordusunda Vehip Paşa'nın yerine Halil Paşa atanmış⁷, Temmuz ayından itibaren Türk kuvvetleri yavaş yavaş ileri harekate başlamıştır. 1918 yılının Haziran ve Temmuz aylarında bir yandan Türk ordusu Azerbaycan harekatı içerisindeyken diğer yandan da Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinde plebisit gerçekleştirilmiş ve adı geçen iller Türkiye'ye dahil olmuşlardır (Kurat, 1990: 491-492)⁸. Ağustos 1918'de Türk kuvvetlerinin artan manevraları, ay sonuna doğru düşmanın her türlü engellemelerine rağmen Bakü üzerine yönelmiştir. Çeşitli çatışma ve uzun uğraşlar sonucu Bakü, 15 Eylül 1918 tarihinde Türk birliklerince alınmıştır (Saray, 1999: 41).

⁷ Vehip Paşa'nın Kafkas Ordusuna veda telgrafı 28 Haziran 1918 tarihlidir.

⁸ Oy verme hakkına sahip olan 87.048 kişiden 85.129 evet, 441 hayır ve 1693 çekimser cevabı alınmış ve plebisit sonucunda adı geçen iller anavatana katılmışlardır.

Türk ordusunun Bakü'ye girişi gerek Anadolu'da ve gerekse Azerbaycan'da sevinçle karşılanmış, fakat Türk kuvvetleri Bakü'de birkaç aydan fazla kalmamıştır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi neticesinde Türk birlikleri sadece Bakü ve Azerbaycan'dan değil, aynı zamanda Batum'dan da çekilecektir (Tansel, 1991: 25)⁹.

Türk Ordusunun Azerbaycan'dan Çekilmesi

Mondros Mütarekesinin ilgili maddeleri üzerine Türkiye'nin, Kafkasya, Azerbaycan, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da elinde bulundurduğu yerleşim yerlerinden çekilmesi için gereken emir 21 Ekim 1918'de ilgili birimlere ulaştırılmıştır. Ancak başlatılacak geri çekilme hareketi öncesinde bölgedeki Türk komutanların bazı çekinceleri mevcuttur. Geri çekilme işlemini lojistik, askerî, güvenlik ve stratejik noktalardan değerlendiren komutanlar düşüncelerini merkeze çeşitli telgraflarla bildirmişlerdir (Sürmeli, 2001: 323)¹⁰.

Türk komutanların öngörülerince geri çekilme işlemi en az bölgeye düzenlenen ileri hareket kadar zor olacaktır. Belirli bir araziye yayılmış kuvvetlerin erzak ve malzemelerinin taşınması bile sadece 3 aylık bir zaman dilimini kapsayacaktır. Aynı şekilde bölgede Türk birliklerinin çekilmesi ile başlayacak göç dalgası için olası güzergahlarda iase ve güvenlik tedbirleri alınması gerekmektedir. Boşaltılacak yerleşim yerlerine hemen gelmeleri beklenen Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin gerçekleştireceği faaliyet ve olası zulümler de önceden öngörülmeli ve önlemlerin alınması gerekmektedir. Ayrıca bölgede güvenlik de önemli bir problemdir (Sürmeli, 2001: 323-324).

Bölgedeki Türk komutanların hesaplama ve tavsiyelerine rağmen, Osmanlı Genel Kurmayı, 28 Ekim 1918'de gönderdiği bir emir ile Brest-Litovsk Antlaşması kazanımları haricinde kalan tüm arazinin 24 Ekim 1918 tarihi baz alınarak en geç 6 hafta içerisinde boşaltılması gerektiğini ilgililere bildirmiştir (ATASE A, K.526, D.369, F.43-5). 24 Ekim 1918 tarihli emir geldiğinde¹¹ 15. Piyade Fırkasından ibaret Türk kuvvetleri Bakü'yü merkez alarak Kuzey Kafkasya'da birtakım hareketler yapmaktaydılar. Aynı kuvvetler 8 Kasım 1918 tarihinde Petrovsk şehrini ele geçirmişlerdir (Sürmeli, 2001: 354). Bu tarihten itibaren Enzeli'de bulunan İngiltere'nin bölge komutanı Thomson ile Nuri Paşa arasında çeşitli defalar farklı şekillerde iletişim kurulmuştur. İngiliz komutanın Bakü'nün boşaltılması ve İngilizlerce işgal edileceğini söylemesinin ardından Nuri Paşa, çekilme takviminin Thomson'un beklediği hızda olamayacağını kendisine iletmiştir. Neticede ikili arasında Türk kuvvetlerinin çekilmesinin nasıl olacağı konusunda anlaşmaya varılmıştır.

17 Kasım 1918 tarihinde Türk birlikleri Bakü'den ayrılmışlardır (ATASE A, K.115, D.144, F.1). Türk askerinin ayrılışından hemen sonra General Thomson idaresinde 1200 kişilik bir İngiliz kuvveti, beraberinde Kazak ve Ermeni kuvvetleriyle, Bakü'yü işgal etmiştir (Sürmeli, 2001: 355-356).

⁹ Mondros Mütarekesine göre Türk birlikleri Brest-Litovsk Antlaşması neticesinde Türkiye'ye iltihak etmemiş bütün araziyi boşaltmakla yükümlü idi.

¹⁰ Halil Paşa, Genelkurmay'a gönderdiği telgrafta, şu an ellerinde tuttıkları bölgedeki erzak ve malzemenin geri getirilebilmesi için en az 3 aylık bir zamana ihtiyacı olduğunu bildirmiştir.

¹¹ Bu emir Nuri Paşa'nın eline 5 Kasım 1918'de ulaşmıştır.

Türk Ordusunun Azerbaycan'dan Çekilmesinden Sonra Yaşanan Gelişmeler

Türk ordusunun çekilmesinden ve İngiliz kuvvetlerinin bölgeye gelmesinden sonra Bakü Valiliği görevini üstlenen İngiliz General Thomson ilk olarak üç renkli (mavi-kırmızı-yeşil) ay-yıldızlı Azerbaycan bayrağının kullanılmasını yasaklamıştır. Kalan Türk birliklerine de, derhal Bakü ve Kafkasya'dan çekilmeleri ultimatoomunu vermiştir. İngiliz işgaliyle, artık Azerbaycan'da yeni bir dönem başlamıştır. Türk birlikleri çekilirken, Nuri Paşa'nın müsaadesi ile, bazı Türk subayları Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinde kalmışlardır ki, daha sonra bunlar, Rusya'daki savaş esiri bazı Türkler ve Anadolu'dan çeşitli zamanlarda giden kişilerle birlikte Kafkasya'da birçok faaliyet içerisinde bulunacaklardır (Aslan, 2004: 26).

Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı birliklerinin çekilmesiyle Azerbaycan'daki Türk unsuru yok olmamıştır. Azerbaycan'da görev yapan eski Osmanlı ordusu mensupları ve öğretmenler, Türk varlığının bölgedeki en görünür işaretidirler (Swietochowski, 1988: 212).

Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'daki misyonu bazı çevreler tarafından, Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nin sömürgesi haline getirildiği devir ya da Türklerin Bakü'yü işgali (Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, 1985: 552) gibi değerlendirilmiştir. Gerçekte ise Türk askerleri Azerbaycan'a onun milli hükümetinin daveti ile, belirli anlaşmalara uygun olarak gelmişler, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve arazi bütünlüğünün korunmasına yardımcı olmuşlardır (QAPPODAR, F.277, L.2, B.2, Koruma Birimi 64, K.3).

Türkiye'nin göndermiş olduğu siyasî ve askerî yardım, bölgenin Müslüman ahalisi, bütün Azeri halkı ve aynı zamanda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yöneticileri tarafından yeteri derecede değerlendirilmiştir. F.Hoyski, 17 Kasım 1918'de Azerbaycan Parlamentosunun açılışında, bu konuda şunları söylemiştir: "İçişlerimizin çok düzensiz olduğu bir zamanda hükümet asayişini sağlamada aciz bir durumdaydı; ne askerî gücümüz vardı, ne de silahımız, böyle olunca durum içte düzeltilemezdi. Dış bir güce ihtiyaç duyularak Türkiye'ye müracaat edildi. Türkiye-Azerbaycan Anlaşmasının bir maddesine göre memleketimize gerekli olduğu durumda düzenimizin korunması için Türkler bize asker vermeliydiler. Biz bazı şartlardan dolayı dışarıdan yardım almak için başka millet ya da devlete müracaat edemezdik. Etsek de bir sonuç alamazdık. Onun için de aynı din ve milletten olduğumuz Türkiye'ye müracaat edildi" (Xoyski, 1998: 112). Erivan Eyaleti Müslümanlarının Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'na gönderdikleri 2 Aralık 1918 tarihli bildiri de şöyle yazmaktadır: "Andranik'den sonra Türkler geldiler ve üç ay kadar kazada herkes sakin yaşadı. Türkler Kafkasya'dan gittikten sonra bizim durumumuz öncekinden de kötü oldu". Nahçıvan Milli Komitesi'nin Başkanı Cafergulu Han bu konuda şöyle demektedir: "Türkler gittiler, yine Müslüman köy ve kasabalarının yok edilmesi, hiçbir günahı olmayan Azerbaycanlı kadın ve çocukların dövülmesi ve öldürülmesinin kanlı sayfaları tekrar edilmeye başladı. Erivan'da Ermeniler tarafından ölüme mahkum edilmiş on binlerce Müslüman'ın yürek parçalayan feryatları göklere yükseldi" (QAPPODAR, F.277, L.2, B.2, Koruma Birimi 70, K.3).

12 Kasım 1920 tarihinde müttefikler Azerbaycan'ı tanıdılar. Bu hadise Azerbaycan'la birlikte, işgal altında bulunan İstanbul'da da kutlanmıştır. Türk Ocağı'nın Darülfünun salonunda tertip ettiği toplantı, kardeşlik namına en samimi tezahürlere vasita olmuştur. Aynı zamanda bu olayı kutlayan Azerbaycan parlamentosu, Türkiye'ye karşı minnettarlığını kaydederek, hürriyet ve istiklâl yolunda canını feda eden Anadolu kahramanlarına borçlu olduğunu unutmamış ve deklare etmiştir. Dönemin uluslararası konjonktüründeki karmaşa, bu iki kardeş milletin uluslararası platformdaki -kendi dışında-

dost ülke tespitinde tezatlık yaratmıştır (QAPPODAR, F.277, L.2, B.2, Koruma Birimi 65, K.3). Çünkü bir taraftan Anadolu Türklüğü varoluş mücadelesi verdiği Batılı emperyalist devletlere karşı Sovyetleri, diğer taraftan ise Azerbaycan sistemi ne olursa olsun kurtulmak istediği Rus istibdadından kaçış için İngiltere'yi dost olarak görmektedir. Bu zıtlığa rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti İstanbul'da elçi bulundurduğu gibi millî mücadeleciler Anadolu Türkiye'si ile de ilişki kurmak için girişimlerde bulunmuştur. Fakat bu ilişkiler tam manası ile yoluna girmeden Azerbaycan Kızıl Rus istilasına uğramıştır.

Anadolu'da Milli Mücadele döneminde, Azerbaycan'da Türk bağımsızlık savaşına sempati duyanların sayısı oldukça fazlaydı. Bu sempatanlar oldukça geniş bir yelpaze oluşturuyorlardı. Pan-islamistler, solcular vs. Yusufbekov'un ikinci kabinesi, bu yaygın sempati hisleri doğrultusunda, Aralık 1919'da Milli Mücadeleye para yardımında bulunmuştur (Swietochowski, 1988: 215). Ayrıca Nesib Bey'in emriyle, Mehmed Ali Ahmetzade Bey tarafından 1920 yılında 19 bin Osmanlı Lirası ve bir milyon Fransız Frankı Ankara'ya teslim edilmiştir (Mehmetzade, 1991: 120).

Azerilerin Milli Mücadeleye gösterdikleri ilgi tek taraflı değildir. Atatürk'ün Azerbaycan'a karşı duyduğu ilgiyi İngiliz gizli belgelerinde de görmek mümkündür. 15 Mart 1920 tarihli Amiral Sir Röbeck'den, Lord Curzon'a gönderilen bir resmi yazıda Mustafa Kemal'in Azerbaycan hükümeti ile gizlice temasta olduğu şöyle ifade edilmektedir: "Azerbaycan hükümeti ile Türk milliyetçileri temas halindedir. Bu nedenle Azerbaycan'a silah vermeyelim".

Türkiye, askerî kuvvetleri Kafkasya'dan çekilmesine ve Anadolu düşmanlarca işgal edilmesine rağmen yine de Azerbaycan'a yardıma devam etmiştir. Yani Osmanlı askerî kuvvetleri Güney Batı Azerbaycan'dan çekildikten sonra Kasım 1918'de Nahçıvan'da kurulmuş olan Araz Türk Cumhuriyeti'nin Başkanlığı Türkiye'nin yardımından faydalanmıştır (Mehmetzade, 1991: 22). Araz Hükümeti çekilmekte olan 9. Ordu kumandanlığından halkı müdafaa etmek için gerekli olan silah, mühimmat, asker ve araç temin edebilmiştir (Nesibzade, 1996: 146).

Araz Hükümeti yıkıldıktan sonra bölgede kurulan İngiliz Valiliği, Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye etmiştir (Genç, 1997: 1210). Ancak, Nahçıvan'ın Ermenilere verilmesi ve bu bölgede Türklere yapılan zulümler kısa zamanda Türk ve Azerbaycan makamlarını harekete geçirmiştir. Nahçıvan'ın Türkiye ve Türk Dünyası açısından önemini çok iyi bilen Kazım Karabekir Paşa, bölge insanının kurtuluş mücadelesine destek olmak için o mntıkada komutanlık yapmış olan Yüzbaşı Halil Bey'i küçük bir birlik ile Şahtahtı'ya gönderdiği gibi, Azerbaycan'da kendi toprağı olarak kabul ettiği Nahçıvan'a askerî ve maddî yardımlarda bulunuyordu. Nahçıvan halkı küçük de olsa aldığı destek ve istiklâl sevdası ile kısa sürede Nahçıvan'daki Ermeni hakimiyetine son verdi (QAPPODAR, F.277, L.2, B.2, Koruma Birimi 65, K.3).

Halil Bey, Kazım Karabekir'in onayı ile Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlandığını ilan etti ve bundan başka bölgede bir Amerikan Valiliğinin kurulmasını da engelledi. 3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Anlaşması ile hemen hemen bugünkü Nahçıvan'ın sınırları çizildi ve bölge "şimdilik" kaydıyla, Türkiye yönetimine bırakıldı. Diğer taraftan 1 Aralık 1921'de Sovyet Rusya'nın isteğı ile Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur'u "komünist yoldaşlığı hatırına" Ermenistan'a hediye etmesi Türkiye'nin büyük tepkisine sebep oldu.

Kazım Karabekir Paşa ve dolayısıyla Nahçıvan'daki "Türk Kızıl Müfreze Kumandanı" Binbaşı Veysel Bey'in aktif çalışmaları sonucunda Nahçıvan'ın Ermenistan'a bağlanması engellendi. Nihayet 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli

Kars Anlaşmaları ile Nahçıvan ikinci bir devlete bırakılmamak kaydı ile Azerbaycan himayesinde özerk bir bölge haline getirildi (Genç, 1997: 1211). Gümrü antlaşmasına göre, Ermenistan'a toplam 10 bin kilometre kare Azerbaycan toprağı verildi (QAPPODAR, F.277, L.2, B.2, Koruma Birimi 67, K.3).

Türkiye, Azerbaycan'da kısa sürede gelişen olaylara ve birbirine zıt sistem değişikliklerine rağmen Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasına gerek askerî gerekse siyasî yardımda bulundu. Nahçıvan'ın Türk kapısı olduğu ve Zengezur'un Anadolu ve Azerbaycan'ı birleştiren stratejik bir koridor olduğu düşüncesi iki ülke arasındaki ilişkilerde en önemli etken oldu. (Qaffarov-Aliyev, 1999: 15-16).

Sonuç

Yukarıda da belirtildiği üzere, Brest Litovsk Antlaşması sonrasında, yüzyıllarca Türk toprağı olmuş ve Türk milletinin hissiyatında önemli yer tutan vatan topraklarının geri alınabilme şansı doğar doğmaz, dönemin hükümeti hemen harekete geçmiştir. Zamanın olumsuz şartlarına rağmen bulunan kısıtlı kaynaklar ile oluşturulan Kafkas Alayı, önce Birinci Dünya Savaşı devam ederken ele geçirilen ardından da 1878'de kaybedilen ve Rus işgaline giren toprakları, geri almıştır.

1878 sınırlarının alınması ile Batum tekrar Türk toprağı olmuş böylece Türkiye, Kafkasya'da önemli bir stratejik avantaj yakalamıştır. Bu kazanımlarla yetinmeyen Türkiye, yaptığı ikili anlaşma gereğince ve Azerbaycan'ın isteği doğrultusunda Bakü üzerine bir hareket düzenlemiş ve 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirmiştir. Bolşeviklerin elinde olduğu sırada ve Kafkasya'nın tamamında Bolşevik baskısının artmaya başladığı bir dönemde, Bakü'nün alınması Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin toprak bütünlüğü açısından oldukça önemlidir. Bakü alınana dek Azerbaycan Cumhuriyetinin merkezi Gence şehri olmuştur.

Mondros Mütarekesini müteakip bölgeden çekilen Türk ordusu, çekilmeden evvel almaya gayret ettiği önlemler ile, hem bölge halkının güvenliğini hem de Azerbaycan Cumhuriyetinin mevcudiyetini korumaya çalışmıştır. Türk kuvvetleri fiilen geri çekilirken bazı subay ve askerler Azerbaycan'da kalmış, bunlardan kimileri bağımsız olarak kalırken kimileri de Azerbaycan ordusunun emrine girmişlerdir. Dönemin Azeri ordu teşkilatlanmasında bu subay ve askerlerin önemli rolü olacaktır.

Türk askeri gücü dışında bölgede öğretmen, sağlık personeli vb. Türk unsurlar da kalmış, bunlar da meslekî tecrübeleri doğrultusunda bölge halkına ve Azerbaycan Cumhuriyetine yardım etmişlerdir.

Türk kuvvetlerinin Azerbaycan ve Kafkasya'dan çekilmesinden sonra, bölge, önce Ermeni, Gürcü ve İngilizlerce paylaşılmış, zamanla Bolşevikler tüm bu unsurları etkisiz hale getirerek tüm Kafkasya'yı Sovyetler Birliği'ne bağlamışlardır. Bölgede Türk ordusu zamanında tüm unsurlar için ortaya çıkan barış ve huzur havası, Türk kuvvetlerinin çekilmesi ile yerini ilk başta kaos ve katliam ortamına, ardından da millî devletlerin yok olması safhasına götürmüştür. Halbuki bölgedeki Türk askerî varlığı sadece Azerbaycan Cumhuriyeti için değil, Gürcü ve Ermeniler için de bir nevi koruma kalkanı görevi görmüştür. Türk ordusundan sonra adı geçen unsurlar bölgede millî devletlerini görmek için 70 yıl daha beklemek zorunda kalmışlardır.

Kaynaklar**A. Arşiv Belgeleri***

ATASE (Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi).
QAPPODAR (Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Üzerine Devlet Arşivi).

B. Kitap ve Makaleler

Aslan, B. (2004) *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov(1920-1923)*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi / Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası (1985), C.I, Bakü: Elm Yayınları.

Baykara, H. (1975) *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul (Yayınevi belirtilmemiştir).

Bayur, Y.H. (1995) *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gasimov M. (2001) Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasininin Mücadelesi: 1918 Yılı. *Avrasya Dosyası*, 1, 18-55.

Genç, R. (1997) Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti. *Yeni Türkiye*, 16, 1210-1235.

Gömeç, S. (1996) *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Konya: Kömen Yayıncılık.

Karabekir, K. (1990) *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum: Merk Yayınları.

Kılıç, S. (1998) *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Kurat, A.N. (1990) *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Mehmetzade, M.B. (1991) *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Nesibzade, N. (1996) *Azerbaycanın Xarici Siyaseti 1918-1920*, Bakü: Ulduz Yayınları.

Qaffarov, T. ve Aliyev I. (1999) *Azerbaycan Tarixi 1920-1921*, Bakü: Mütercim Yayınları.

Resulzade, M.E. (1993) *Kafkasya Türkleri* (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar – İrfan Murat Yıldırım – Selahattin Çağın), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.

Saray, M. (1999) *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sürmeli, S. (2001) *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Swietochowski T. (1988) *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920* (Çev. Nuray Mert), İstanbul: Bağlam Yayınları.

Tansel, S. (1991) *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C.I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Xoyski, F.X. (1998) *Heyat ve Fealiyeti. Sened ve Materiallar*, Bakü: Nazirler Kabinetinin Yanında Baş Arxiv İdaresinin Neşriyatı Yayınları.

* Arşiv Belgelerinin numaraları metin içerisinde verilmiştir.